

RÕUGÕ KIHLEKUNDE

RÕUGÕ KIHLEKUNDE OM VÕROMAA KÕGÕ SUURÕMB. Taa kihlekunna küle putusõ kokko nii Harglõ ja Karula ku Urvastõ, Põlva ja Vahtsõliina maiõga. Lõuna puul käü Rõugõ kihlekunna piir esiki vasta Lätimaad.

Kihlekunnal om suurust 838 km². Edimäst kõrda om Rõugõ kihlekunda nimmat 1613. aastagal.

Rohkõmb ku sada aastakka tagasi oll Rõugõ uma kerigu, kolmõ kooli, katõ kõrd-si ja kolmõ kalmuaiaga Võromaa kõgõ suurõmba kihlekunna süä. Ku tõisi kihlekundõ piire sisse jäi inämbüste viis valda, sis Rõugõ kihlekunna maiõ pääl oll esiki 12 valda.

SUURÕMBA JA TÄHTSÄMBÄ KOTUSÕ

RÕUGÕ vai vanõmbat muudu RÕUGU om paik, kohe juuskva kokko seo kandi tähtsämä tii. Hariligult loetas üles kümme suurtiid. Rõugõ oro perve pääle jääs Mäe-Rõugõ ja alla orgo Ala-Rõugõ. Vana kirä kirotasõ taad kotust 1613. aastagal viil *Reuda* vai *Renda*.

Rõugõ ku inemiisi elokotus ja kihlekunna süä om väega vana. Tuust and tunnistust vana liinamägi. Kerik ja mõisa tegüsi inne Liivi sõta. Kerigukülä nakas suurõmbas kasuma 19. aastagasaa lõpun. Seo ilma aigo omma siin kuul, kerik, rahvamaja, ja hulga turismitallõ.

HAANI (*Hanikülla, Hanhof*) jääs peris Suurõ Munamäe küle ala. Taad kotust om edimäst kõrda nimmat 1561. aastagal. Viimätsel Vinne aol oll siin Munamäe sovhoosi keskus. Seo ilma aigu omma tähtsambä kotusõ kuul, rahvamaja ja raamadukogo. Haani mäki pääl liigusõ talvõl suusataja.

RUUSMÄE vai *Rogosi* mõisat teedäs jo 1519. aastagast, a taa või esiki viil vanõmb olla. Vana mõisamaja eläs edesi – tan om Ruusmäe kuul. Kooli taadõ jääs väikene järvekene. Jaanivarikun kasus suuri tammõpuid – mõnõ tüvel om jämmüst päält viie miitre.

VARSTU (*Warste*) küllä om edimäst kõrda nimmat 1561. aastagal. Mõisaal käve taa külä Vana-Roosa mõisa ala. Varstuhe saat, ku vahtsõmba Võro-Valga tii päält vähä kõrvalõ käänät. Täambä omma siin kuul, poodi, rahvamaja, vallamaja. Külä tõistõ viirde jääs väiku õigõusu kerik – Ritsikä kerik.

KASARITSA JA PUIGA – Kasaritsa om väega vana küla. Taa kant käve inne Liivi sõta Vahtsõliina kandsi ala. 16. aastagasaal tetti siiä mõisa (*Kasarie*).

Puiga küla Võro-Haani tii veeren jääss Kosõ ja Vana-Kasaritsa vaihhölõ. Taa kotus om 20. aastagasaal suurõs kasunu. Siin om kuul, latsiaid, tüükua ja elomaja.

KRABI om tunnõt paik Paganamaa poolõst, miä jääs kah peris Läti piiri lähkohe. Tan oll Krabi mõisa (*Schönangern*). Krabi kandi latsõ ei piä Rõugõhe kuuli sõitma – siin om uma kuul.

RÕUGÕ KIHLEKUNNA KEELEST

RÕUGÕ KIHLEKUND OM VÕROMAA JA VÕRO KEELE ALA LÕUNAJAGO. Keele perrä lätt taa kihlekund poolõs. Hummogu puul Rõugõt, Haani, Saalussõ ja Kasaritsa kandin kõnõldas sakõstõ nigu Vahtsõliinan: *illos, taloh, kotoh, Rõugõhe, kavvõmbahe*.

Õdagu puul Rõugõt nigu Sännän, Krabil ja Varstun lätt rahva kiil rohkõmb kokko Urvastõ ja Harglõga. Sääl üteldäs hoobis *illus, talun, kotun, Rõugõlõ, kavvõmbalõ*.

Rõugõ kandin või mõnõ inemise keelen kuulda ka vanna hn-lõppu. Üteldäs *kotohn* vai *kotuhn*.

Hurda küla rahva üteliisi esimuudu inemii-si kotsilõ:

Molot terve päävä är, a tettüs saa es midägi (laisa kotsilõ).

Tsäristäs kõrra är ja jälki om kõik häste (virga loomuga õiõndaja kotsilõ).

Tuu om kõik aig nigu üts müräsk (vihanõ ja tõsinõ).

Ega tä ilostõ kõnõlda mõista-õi, mugu mürmüskeles (kõnõlõs vasta tahtmist ja uhkõhe).

KUIMUUDU SÄÄNTSIDE INEMII-SIGA SIS ASJO AJJA? Rõugõ kihlekunna vanasõna oppas: «*Parõmb halva inemistkit-tä, ku hääd laita.*»

ÜTTE JA TÕIST RAHVARÕIVIDÕ KOTSILO

VÕROMAA NAASE kanni kavva ümbre kihä käänetüt ündrikku – kõrikut. Rõugõ kandin nigu naabridõgi man oll tuu ütte värm, inämbüste valgõ vai hellemb hahk. Ildamba tulli muudu joonõlidsõ ündrigu. Viil 19. aastagasaa lõpun naati Rõugõn, Urvastõn ja Karulan kudama ka kruudilist rõivast. Et lämmämb olõssi, kanti esiki mitund ündrikku ütstõdsõ pääl.

Midä naasõ päähä panni? Naisi vanna mooduga pääkatõt linikut kanti siin viil kavva. Linigu keskpaik mähiti ümbre otsaedidse ja hiussidõ. Linigu ütepikkudsõ otsa jäi sälä pääle rippu. Ildamba tull linigu asõmõlõ tano vai kõüdeti rätt päähä. Mõni pandnu siidiräti vaihõlõ viil siidipaprõ. Sis olnu siidi kahhin parõmbahe kuulda.

Talvõl panni naasõ häämeelega päähä verevä põhaga pehme karusnahka mütsü. Haani mehe tei hallist vai mustast vildist kübärit. Tõõsõki Võromaa mehe kanni sääntsit.

LUUDUSLUGU

RÕUGÕ KIHCLKUNDA JÄÄS EESTI KÕGÕ KORGÕMB KANT – Haani korgustik. Ku ülest Suurõ Munamäe tornist kaia, om peris hulga mäki nätä. Mitmõ Haani mäe hari nõsõs korgõmbahe ku 250 miitret. Korgõmba mäe omma viil Vällämägi, Kerekunnumägi, Tsälbämägi, Harakamägi, Pistümägi, Papisöödümägi ja Häälimägi. Seo kandi teid pite sõitõn tunnõt, kuis tii vaos huuga alla orgo ja nõsõs sõs jälki mäe otsa.

Suurõmba mõtsa jääse Nursi kanti. Tasast põllumaad om kihlkunna hummogupuulsõn veeren. Kõgõ suurõmb suu om Luhasuu (esiki päält 800 ha) Kellämäe ja Saviuru külli vaihõl. Tuud inemine ummi tegemiisiga suurt putnu ei olõ. Niivõrra suur suu ei mahu Võromaalõ ärki ja küünüs üle piiri Läti poolõ pääle.

Rõugõ kihlkunnan olõ-õi pallo suuri jõki. Kihlkunda pite juusk Pärlijõgi ja ütest veerest lätt läbi Mustjõgi. Tuu iist om siin hulga vähämbit ujakõisi.

Ringiroitjalõ jääs silmä ka pallo järvi. Järvi om lajan üle terve kihlkunna, suurõmba omma Vaskna järv Suurõ Munamäe jala pääl, Kavadi järv Vahtsõn-Saalussõn ja Verijärv Kasaritsan. Kimmähe piät nimmama Rõugõ ja Paganamaa ilosit järvi.

Rõugõ kihlkunna mäki pääle om tett luudusõ hoitmisõs Haani Luuduspark. Rõugõ kihlkunda jääse Eesti kõgõ korgõmba mäe! Pääle tuu viil ilosa, a väega süvä järve!

KUIMUUDU HAANI KANTI MÄE SAI?

HAANI MÄKI SAAMISÕST om seo kandi rahvas aost aigo kõiksugumaidsi juttõ kõnõlnu. Päämehe omma säääl õks Vanapakan ja Vanajummal.

Haani mäki saamisõst kõnõl Lintsi Mari Mõtstaga küläst:

Kuis Haani mäe sis sündü? Vanajummal ja Vanapakan naksi vanal aol tuurõst vaskanahast Haanimaad tegemä. Et maad mano saassi, käsk Vanajummal Vanal-paganal kõgõst jovvust nahka vinütä. A Vanapakan es viisi. Sis ütäl Vanajummal, et tuu jago, midä kumbki joud hindä poolõ vinnada, jääs vinnaja võimu ala. Ka kos no nakas Vanapakan nahka hindä poolõ kakma! Vanajummal es olõ ka kehvemb,

hoit õks kõvva vasta.

Kõrraga päässi nahaviir Vanapagana näp-põ vaihõlt vallalõ. Tä haard kül viil hambidõga, a olõ es inämb pidämist. Vaskanahk tõmmas hinnäst peris kräsolidsõs kokko. Vanajummal lei kah tuu asa pääle käega. Ja nii tuust kokko kroogitust

vaskanahast tekkü Haani mäe ja oro. Tuust kotussõst, kost pakan hambidõga haard, sai Paganamaa uma süvä pikä oroga.

Tiidläse omma mäki ja orgõ saamist seletänü hoobis iäao liustikõ kasumisõ ja sulamisõga. Liustigu viir koras maad hindä ette ja iäviiri ala ni mõrridõ sisse. A sinnä, kohe liustik saisma jäi ja är sulli, jäi maaha mäe. Tuud sündü pallo kõrdo. Uma täämbädse näo saigi Haanimaa viimädse iäao perrä.

BALTIMAIÕ KÕGÕ KORGÕMB KOTUS — SUUR MUNAMÄGI

SUURÕ MUNAMÄE TORNIST KAES ILOSAT HAANIMAAD egä aastaga mitu tuhat inemist. Kõgõ rohkõmb käü vast koolilatsi ja kavvõmbast võõrit. Tahetas esi perrä kaia, ku kavvõ säält Baltimaiõ kõgõ korgõmba mäe (317,4 m) otsast om nätä.

A vaivalts kiäki mälehtäs, et täämbäne torn om jo kuvvõs. Täämbädsel aol om Haani vallal kimmäs plaan naada torni jälki korgõmbas tegemä.

MUNAMÄE Torni ELOLUGU

1816 – Tarto tähetiidläse Struwe nõvvu perrä tetti Munamäele torn - tuu oll pikän tornõ ketin abis maakerä ümbremõõdu teedä saamisõl.

1870 – mõisa kõrdsimiis lask siiä 8-miitrelidse torni tetä

1890 – Haani mehe Juhan Kolga nõvvu perrä ja hulga rahva abiga tetti 12 miitre

1925. aastagal valmis saanu Munamäe torn.

korgunõ torn

1925 – kõrralik puust 17-miitreline torn
sai valmis jaanipääväs

1939 – tetti raudbetoonist ja kivvest torn,
25 miitret korgõ

1969 – vana torn sai üte kõrra ja nelä miit-
re jago korgõmbas

Ku korgõ taa torn Munamäe pääl Su
arvamisõ perrä om? Kas mõistat üteldä, ku
kavvõ säält paistus?

MUNAMÄE Torni

JA MII RAHVA ÜTINE AOLUGU

SUURÕ MUNAMÄE TORNIST PAISTUS sini-must-
valgõ lipp. Taa torni elolugu lätt kokko mii
rahva keerolidsõ aoluuga. 1940. aastagal
oll plaan vahtsõ torni avvos suur pido pitä.
Haani maanuuri seldsi noorõ tahtsõ
riigivanõmb Pätsile kangastelgi pääl

tettü «riigiuha» kinki. Uhjõ sisse naati kudama sõnno: *auväärsele Eesti Vabariigi
Presidendile, tublile Kloostrimetsa talu peremehele K. Pätsile soovivad jõudu ja tervist
Haanja maanoored*. Ku kudaja oll joudnu sõna peremehele r-täheni, tull valitsusõ
sadaminõ ni pääle tuud vahtsõnõ võim. Kingitüs jäi andmalda ja pido pidämäldä.

A vahtsõl heränemisaol oll Munamäe torn edimädses paigas, kohe sini-must-valgõ
üles tõmmati. Tuud tei Vaba Sõltumatu Nuurikolonni nr 1 noorõ 1988. aastaga 15.
hainakuu pääväl lõuna paiku.

Võromaalt peri Alar Sikk oll edimäne eestläne, kiä käve 2003. aastagal maailma
kõgõ korgõmba mäe Dzomolungma (8848 m) otsan.

MUNAMÄE NAABRIS OM VÄLLÄMÄGI

TÄHTSÄ JA KORGÕ HAANI MÄGI OM VIIL VÄLLÄMÄGI (297 m). Mäekülgi pääl kasusõ korgõ
palgikuusõ. Varramba arvati, et Vällämägi om pühä kotus. Tuu mäe pääl es tohe
mõtsatüüd tetä. Kiä säälpuid ragovat, tuul läävät koton tuli vallalõ. Kuiva ilmaga
nakkas mõnikõrd mäeviiri päält nigu tossupilvi nösõma. Sis ollõv pia vihmasato uuta.
Vällämäe man om väiku suukõnõ, mink turbakiht om Eesti kõgõ paksõmb – 17
miitret.

VANA UANDIMAA

Juhan Jaik

*Om olnu alati korgõ
Naa mäe Uandimaal
Ja üle mõtsu ja orgõ
Na paistnu jo luumisõ aal.*

*Om kaugõlt alati kaenu
Naid muistnõ tsura ni vaar,
Ku pilve üllest kõik paenu
Ja mäki paist taiva all paar,*

/ - - - /

*Om alati olnu korgõ
Mii mäe ku mii rahvas ka,
Kiä täüt näid mäki ja orgõ,
Kelle uma um Uandimaa.*

/ - - - /

*Sest um nii uhkõ ja korgõ
Ka Uandimaa lauluviis,
Et päid ei lasta siin norgo
Käü kindlalt naanõ ku miis.*

/ - - - /

Munamäe tornist paistus sini-must-valgõ.

KU PÄRLIJÕOST VIIL

PÄRLIID PÜVVETI...

PÄRLIJÕGI OM MUSTAJÕO SUUR HARJÕGI. Tä alostas pääle Lätimaalt ja juusk mõnõ ao peris piiri pite, sis käänd põha poolõ nika ku Mustajõoni. Vanastõ oll Pärlijõõ pääl hulga veskiid. Laembalt teedä om vast Sännä mäeveski. Tuu kivisaina ollõv tettü 19. aastagasaa lõpun keskaost peri kabõli varõmidõ pääle.

Pärlijõgi om uma nime saanu pärlikarpõ perrä. Jõõpõhast om vanastõ pärliid lõvvet. Nuu olnu niisama suurõ ja ilosa ku Idamaiõ uma. Nii talomehe ku mõisaherrä tei hoolõga pärlipüüki. Roodsi aol panti kuninga käsü perrä 1694. aastagal peris ammõdimiis tüühü, kiä pidi pärlipüügil silmä pääl hoitma. Pärlijõõ pärliist kaalaketi vei mõisaherrä esiki Vinne keisrinna Katariina II-lõ kingitüses. Nii kaunisti Pärlijõõ pärli innevanastõ ni talotüttrikke ku keisriprovva kaala.

A üte pärli löüdmises tull kümnit karpõ valla murda. Kuis pärlikarpi är tunda? Pärlikarbi koda om paksu sainaga, inämbüisi musta värmi. Karp kasus väega aigopi-te ja vöi ellä esiki 100 aastaga vannudsõs. Viimäne pärli ollõv Pärlijõõst lõvvet viil inne Edimäst ilmasõta. Rüüvli muudu püüdmisega ja vii tsolkmisõga olõmi esi uma pärli är häötänü.

VAESÕ LATSÕ

Kauksi Ülle

*Vaesõ latsõ vaesõ latsõ olõ-i
nännü Pärlijõkõ
sõs ku massalille häitses
ülässide valõndust
kõopungõ veretüst
/---/
jala tallu all viil tunnõt
pehmet rata piku jõkõ
kirgvit kikkit haukvit pinne
jõõ tsollin kiili hürrin vaesõ
latsõ vaesõ latsõ*

Kevväi om joudnu Tindiorgo.

SÄITSME JÄRVE MAA RÕUGÕ

VANA RÕUGÕ KIHULKUNNA SÜA jääs väega ilosa kotusõ pääle. Tulõt sa Võro puult vai Krabi kandist, alla Rõugõ orgo om õks illos kaia!

Oro andva taalõ kotussõlõ esimuudu näo. Siiä küünüs pikk ja küländ sükäv Rõugõ org (pikkust pia 10 km, kõgõ süvemb kotus 52 m). Pääorgo juuskva sisse vähämbä orokõsõ nigu Tindiorg, Mõhkorg, Ööbikuorg, Kikkaorg, Kiidi org.

ÖÖBIGUORO (300 M PIKK JA 13–15 M SÜKÄV) külgi pääl kasus hulga tuumi. Ku nuu keväjä häitsemä löövä, om kõik org sisaskiid (eesti keeli ööbikit) täüs. Tuust om saanu orolõ nimi. Orgo pite juusk ujakõnõ, miä saa uma vii lättist oro põha pääl.

Oro veere pääl om laulu- ja tandsulüümise paik ni hällükotus. Suvõl peetäs siin kodokandipäivi. Kaemist väärt kotusõ omma viil vana liinamäe asõ ja Vesioinas Tindioron. Tuu kavala viipumba tekk 1939. aastagal Tindioro talo peremiis Friedrich Johanson. Näide pere eläs ülevän mäe pääl ja kaivo näil ei olõ. Vesioinas avitas vett alt orost üles mäkke pumbada.

Rõugõn om pallo järvi. Säidse Rõugõ järve – Liinjärv, Valgjärv,

Kae Rõugõ järvi!

Suurjärv, Kaussjärv, Rattajärv, Tõugjärv ja Kahrila järv – andva nigu säidse velle ütstõdsõlõ Rõugõ oron käe. Iäao lõpun uurist iä sulamisõ vesi siiä süvä havva.

Suurjärven (13,5 ha) om mõõdõt Eesti järvi kõgõ süvemb kotus – 38 miitret. Suurjärve põhja ollõv vaonu kerik, ku sinnä lännü ütekõrraga säidse velle. Liinjärv (3,5 ha) om uma nime saanu liinamäe perrä järve veeren.

Rattajärve (6,3 ha) pääl tüüt vanast veski. Üte jutu perrä om Rattajärv Kalõvipuja vankriratta mulk. Tõõnõ jutt kõnõlõs, kuis mõisaprovva vankril tulnu ratas alt är ni viirdünü järve.

Väiku Kaussjärve (1,9 ha) kotsilõ om kõnõld, et Kalõvipoiõg kaibnu sinnä hindäle üte kao. Tä tsusanu põha sisse kepiga mulgu, et lättevesi sisse saassi juuskõ. Ku sis kaiv vett täüs tull, oll Kalõvipoiõg puul kaivo är tühäski joonu. Nii tekkü Kaussjärve nõstang.

Kahrila järve (35,2 ha) veeren om sükäv Hinni org – uja külgi pääl omma korgõ liivakivist müürü.

VIIL MÕNÕST ESIMUUDU JÄRVEST

SUURÕMBA JÄRVE NIGU VERIJÄRV JA VASKNA JÄRV omma kihlkunda pite lajan. Paganamaal nigu Rõugõn omma järve jälki tsobarigun kuun. Ku Eesti tõisi järvi kaia, omma seo veere järve pallo süvembä. Egäl järvel om esi nägo ja pia egäüte kotsilõ käü uma lugu.

VERIJÄRV (pia 20 ha) om illos orojärv Võro-Vahtsõliina tii veeren. Järv esi om pikligu kujoga. Lõunaküle pääl om viil mõtsa, midä inemise suurt putnu ei olõ. Järvepõhast kiis üles hulga lätit. Verijärve peetas süväs – kõgõ süvemb kotus om 19 miitret. Järve veeren mäenuka pääl olnu orjusõ aol pessükeldre. Sääl pesti orjõ nii, et veri juusknu järve ja järvevesi lännü vereväs. Kõnõldas viil luku kura mõisaherrä järve uputamisõst. Tä hindä kutsar käändnü hobõsõ üten tõllaga järve.

A Verijärve nimi või tulla ka Veriujast, miä järvest läbi juusk. Mii aol tundas tuud Koreli ja Kirepi uja nimmi all.

TUULJÄRV (3,5 ha) Munamäe lähkün om Eestin kõgõ korgõmba paiga pääl – 257 miitret üle merepiiri. Järve nimi tullõv tuust, et tä virvõlõs esiki tasadsõ ilmaga.

VASKNA JÄRVE (23,6 ha) Munamäe jala pääl kutsutas mägijärves. Kevvõi joud siiä paar nädälit ildamba ku jär-

Varra hummogu Kavadi järve pääl.

vi pääle ümbre Võro. Vaskna viir om väega käänäkinne, järven om neli saart.

KAVADI JÄRVE (27,4 ha) peetäs Eesti ja Haanimaa pia kõgõ ilosambas järves. Uma parhilladsõ não sai järv 1850. aastaga paiku. Vahtsõ-Saalussõ mõisaherr lask kolm vähämbat järve ütes suurõs üles sulgu. Järve viir om küländ tsopilinõ. Siin om mitu peris saart ja mitu hõdsosaarõköist.

PIIRIVIIRNE PAGANAMAA

PAGANAMAA JÄÄS KIHULKUNNA LÕUNAPIIRI VIIRDE VASTA LÄTIMAAD. Raadi mäe tornist paistus nii Paganamaa ku tä naabri Läti. Taad kotust peetäs edimädses Eestimaa nukakõsõs, miä 13 000 aastaga iist iä alt valla päässi. Iäsulamisõ aigo tegüsi siiä pallo lohokõisi, nigu Ubahaud vai Põrguhaud. Nuu ollõv Vanapagana jälehavva.

Kost taa kotus sääntse nime sai? Rahvas kõnõlõs, et Krabi kandin oll vanastõ hulga mõtsa. Säälnõ Vanalpaganal hää ellä ja ummi koirustükke tetä. Tä vidänü inemiisi põrguhe ja nõidnu tõpi kaala. Käünü üüse kodoeläjide verd nudsiman.

Valgõsuu pääl olnu timä kitsi karamaa. Tammistulumbi mano käve kitsõ juuma. Pikäpääle naatigi taad kanti Paganamaas kutsma.

Piiriorg lahutas umavaihõl Haani ja Aluksne korgustigu. Tuud orgo pite lätt tõõnõ Rõugõ kihlkunna järvirida: Kikkajärv, Sarapuujärv, Liivajärv ni Mudajärv, miä omma umavaihõl Piirõjaga kokko kõüdedü. Eesti-Läti piir jaga järve pikuldõ poolõs. Järve esi omma puhta viiga hää kalajärve.

Liivajärve käü Krabi rahvas tsuklõma.

Neläst järvest kõgõ suurõmb om Kikkajärv (21,4 ha). Tuu kõgõ süvemb kotus om esiki päält 22 miitre. Vanastõ tahtnu Vanapakan üle järve silda tetä. Lännü sis Lätimaalõ ja toonu säält püksiharoga kivve ja maad. A jäänü uma kuurma-ga väega hummogu pääle. Kikkamäe talon

naanu kikas kirgmä. Pakan pand pagõma, a tõmmanu pagõmisõga püksiseere purus. Kivi sadanu järve saarõs.

Veidü hummogu poolõ jääs ka väega selge viiga Väiku-Palkna järv (kaitsõ all 10 ha). Tuul om terve Eesti pääle kõgõ suurõmb keskmäne süvvüs – 14 miitret. Egäst küllest läät sinnä järve sisse nigu kaivo.

AOLUGU

NOGOPALO RUUSAHAVVAST OM LÖVVET mammudi kihv väega vanast aost. Võromaa kõgõ vanõmb elokotus Tamula järve veeren Roosisaarõ pääl jääs kah Rõugõ kihlkunna maiõ pääle.

Rõugõ kihlkunna maiõ pääle om jäänü muistidsõ ao perändüses hulga kalmõpai-ku. Muu Eestiga üttemuudu kivikalmit lövvüs üle terve kihlkunna: Sännä Virunukan ja Sadramõtsan, Vanan-Roosan, Korgõpalun, Nursin, Krabil ja Viitinäl. Rohkõmb hummogu puul naid ei olõ. Illatsõmbast aost omma peri pikä ja ümärigu kääpä. Sääntse kääpä omma Varstu Krigulipalun, Vanan-Saalussõn, Kubijal, Pindi vallon Paidral ja Otsal. Ümärigu kääpä omma peri hummogu puult ja rohkõmb õdagu puul näid ei olõ.

Viil illatsõmbast aost om teedä mitu inemiisi elopaika. Päält Rõugõ olli liinamäe viil Talimäel ja Simula Jaanimäel. Rõugõ oll jo muistõhavva tähtsä kotus. Läbi Rõugõ lätsi tii ni Pihkvahe, Mariburki, Valka, Otõmpähä (Otepää) ku Tartohe.

Virunuka kalmõ.

VIRUNUKA KALMÕ

VIRUNUKA KALMÕ JÄÄSE SÄNNÄ-LEPISTÜ TII VIIRDE. Ku müüdä sõidat, piä kinni ja kae tuud kotust lähküst! Sis näet vanno samblõga kalmit tii kõrval suuri kuusi all. Tan om esieräline ja rahulinõ paik.

Virunuka kalmõ omma tarandkalmõ. Aoluu-uurja arvasõ, et tarandkalmõ olliki Võromaa kõgõ vanõmba kivikalmõ. Taa kalmõpaik om peri jo ravvaaost 2.–5. aastagasaal. Üten kalmõn omma kõrvuusi suurist kivvest tettü nelinuka, mink seen omma viil vähämbä kivi. Ku üts nelinukk oll täüs matõt, tetti toolõ külge vahtsõnõ. Kuuljide är palotõt luu ja näile kalmu üten pantu palanu

Kalmõst lövvet ehte.

asa puistati kivve vaihõlõ lakja. Suurõmbit tüüriisto ja sõariisto tuul aol koolnulõ kalmu üten es panda.

KU RÕUGÕ LIINAMÄEL VIIL ELETI

MUISTINÕ ELOPAIK RÕUGÕ LIINAMÄGI om olnu Liinjärve ja Ööbikuoro vaihõl mäesälä pääl. Kants pidi kaitsma vainlasi iist ja sääl ka eleti. Tulõtukkõ perrä om kimmäs tett, et kantsi Liinamäe pääl om kuus kõrda maaha palotõt. Pääle vahtsõt häötüst omma seo kandi inemise taa kandsi jälki üles ehitänü.

Kantsi kaits maa puult vainlasi iist mullast vall, a külgi päält pistüldise mäeküle ja korgõ palgõst aid. Rõugõ kants esi es olõki väega suur – vast nii 1000 m². Tuu ümbre om olnu hulga vähämbit elämiisi. 1950. aastagil tetti siin hulga kaibmiisi. Rõugõ liinamäke arvatas edimädses kõrdapite läbi uurit muistidsõ ao kandsis Eestin. Inämbüs asju, nigu savist anomidõ tükü ja tüüriista, omma peri jo 8.–11. aasta-gasaast.

Arvatas, et Rõugõ liinamäe pääl kandsin elli õnnõ kolm-neli peret. A hädä kõrral päässi lähkemb rahvas kah sinnä varjo. Liinamäe man oll suur elokotus (7000m²).

Rõugõ liinamäel kimmähe eleti (makett om Võromaa muusõummin).

Tuu kandsi moro pääl om olnu viis vai kuus väikut tarõköist. Pik-kust oll noil 4–5 miitret ja lakjust õnnõ 3–4 miitret. Saina olli palgõst ja pörmand savist. Nukast om lövvet savist tett ahi.

Liinamäe päält om vällä kaibõt hulga savist anomidõ tükke ja kesväterri. Sääl oll mitu tulõtegemise kotust, kon süvvä tetti. Üte tulõasõmõ pääl ollõv esiki pronksi valõt. Tulõasõmõ ümbre lövveti kivist valamisõvormõ tükükeisi. Või-olla oll sääl sepätüü tegemise kotus? 11. aastagasaa lõpun olli taa liinamägi maaha jätet. A Rõugõ elopai-gan om eletü pia raudmiihi tulõkini.

RÕUGÕ KIHLEKUNDA JÄÄS MITU KERIKUT

SEO KANT KÄVE MUISTÕHAVVA UANDI MAAKUNNA ALA vai oll siin peris umaette kihl-kund. Määnegi jago Rõugõst käve ka Valgõpalo (*Valgatabalve*) ala. Pääle muistidsõ vabadusao lõppu lätsi naa maa Tarto piiskopi kätte. Siin piiri veeren kavva umma kerikut es olõki. Eleti umaette ja maausu kombidõ perrä. Lähkembä kerigu jäi vast Kiräpääle ja Vahtsõliina.

Teedä om, et 1550. aastagal oll Rõugõn jo uma väikene puust kerigukõnõ. Põhasõa aigo olli suurõmba tapõlusõ Rõugõ kerigu man ja Vana-Kasaritsa kandin. Vana kerik sai kõvva vika.

Vana Rua Piitre kõnõlnu rahvaluulõkorjajalõ Jakob Hurdalõ:

Rõugõ Maarja kerik 20. aastagasaa I poolõl.

Vana puukerik oll jo mädä. Vahtsõ kerigu ehitämise mõtõ oll kimmäs. Sääl tulnu üts vagadsõ meelega naistõrahvas, peris Rõugõ kihlkunna uma inemine. Tä es lövvä mitte kongi rahhu ja tund hindä patadsõ ollõv.

Alakõrdsi mäkke üles tullõn vässü tä kõvva är. Tä es jovva inämb edesi minnä ja istõ sis mäe otsan üte suurõ kivi pääle maaha. Sinnä tettigi vahtsõnõ kerik. Tuu suur kivi om tornilõ nulgakivis saanu. Et naasõl oll Maarja nimi, kutsutas ka kerikut Rõugõ Maarja kerik.

SUURÕ RÕUGÕ KIHCLKUNNA MAIÕ PÄÄL om viil mitu vähämbät kerikut. Rõugõ kogodus kasvi 1860. aastagil niivõrra suurõs, et pääkerikulõ tulli mano Roosa ja Pindi kerigukõsõ. Vinne usku minegi aigu 19. aastagasaa keskpaiku tetti Varstuhe ja Plaanilõ vinne kerigu.

Plaani kerik Haani-Ruusmäe tii veeren om kavva tühält saisanu. Vana kerik ei olõ siski peris maaha jätet. Üte tornisibula otsan om jo mitu aastakka toonõkurgi pesä. Vanainemise mälehtäse, et Plaanil oll illos ja kõrran kerik – egäl puul kulda ja hõpõt ni kaunistuusi, papi korgõ pääkatõ oll peris kullandõ. Uma kandi noorõ käve kerikuhe laulma. Kiä latsõst tuud esi kuuldnu, tuu kõrvust ei kaovat ilmangi koorilaulu helü Plaani kerikun.

Kerikut tetäs kõrda – Plaanilõ tulõ kluustri. Sis vast tulõ siiä jälki vaimu ja väke.

MAARAHVAS LÄTS VELITSEUSKU

«KU TII PÄÄL VAENÕ SANDIKÕNÕ VASTA TULÕ, piät uma terve särgi säläst võtma ja tälle andma. Kõik piät umavaihlõ häste läbi saama nigu sõsara ja vele. Ei tohe olla inämb ülembit ega alambit. Ei olõ niivõrra tähtsä inemise tarkus, a timä vaga miil ja hädüs.» Nii kõnõli rahvalõ velitseusu päämehe Tallima Paap, Saarlase Piitre ja Kuusõmäe Juhan.

Velitseusk (*hernhuutus*) tekkü 17. aastagasaa lõpun Saksamaal Herrnhuti liinan. Vahtsõ usu tuuja tulli ka Eesti- ja Liivimaalõ. Võromaal oll vahtsõhe usku minejit kõgõ rohkõmb Rõugõ ja Urvastõ kihlkundõn. Rõugõ kihlkunda joud velitseusk 1730. aastaga paiku. Velitside tähtsämbä kokkokäümise kotusõ olli Saarlase, Pindi ja

Jaanimäe külän.

Vahtsõnõ usk nakas Rõugõ kandi rahvalõ kõrraga miildümä, selle et tuu es tun-nista inemiisi hulgan ülembit ja alambit. Palvõtunni peeti maarahva keeli, vele ja sõsara naksi esi rahvalõ usujuttu lugõma. Kiä kirotamisõ är opõ, naksi kirjä pandma umma eloluku ja Essändä ilmutuisi. Velitsideusk herät rahva huvvi kiräsõna vasta. A häöt är mii vanna maausku, miä sinnämaani oll vasta pidänü.

Vahtsõnõ usk pand õigust nõudma

Velitside palvõtunni käve naisi pia poolõ rohkõmb ku mihi. Inämbüste olli nuu lasknaasõ ja peretütire. Mõnõ kirätundja ja lugõja olli kah naasõ, nigu näütuses Nursi vallon Mustahamba Piitre Anu. Üte pühapäävä tull Rõugõ kerigu mano kokko pia 3000 naist üle kihlkunna. Kõstre, kiä oll velitsit ja näide usku halvas pandnu, kisti kantslist alla. Välän andnu vihadsõ naasõ tälle esiki pessä. Mõnõ mehe naksi kah vasta ja mõisahe tüühü inämb es lää.

Vahtsõnõ usk es istu võimumiihilõ mitte sukugi ja keeleti mõnõs aos esiki är.

MÕISAELO

RÕUGÕ KIHCLKUNNA MAIÕ PÄÄL piiri veeren oll keskaol mõisit viil peris veidü. Edimädse tiidmise naidõ kotsilõ omma peri 16. aastagasaast. Tuud aigo olli siin Vana- Roosa (*Rosenhof*), Viitinä (*Kosse*), Pindi (*Bentenhof*), Rõugõ (*Rauge*), Vana-Saalussõ (*Alt-Salishof*) ja Tsooru (*Fierenhof*) mõisa.

Liivi sõa aigo oll seo kant kavva Vinne võimu all. Sis kannahd Roodsi-Poola sõa pe-räst. Poola aost omma teedä Vana-Kasaritsa (*Alt-Kasseritz*) ja Rogosi (*Rogosinkõ*) mõisa. Pääle tuud Roodsi aol tegüsi mano viil Vana-Nursi (*Alt-Nursie*) ja Vahtsõ-Kasaritsa (*Neu-Kasseritz*) mõisa. 20. aastagasaast alostusõs oll kihlkunna maiõ pääl pia paarkümmend mõisat ja viil noide karamõisa.

Perisorjusõ aigo oll mõisatüü väega rassõ. Keskmäne talo pidi üten aastan tegemä herräle 150 hobõsõpäivä, 20 vooripäivä ja 100 jalamehe päivä. Tuu orjusõ tarbõs pidi talo pidämä vähämbält üttele sulast ja üttele tütrikku. A leibä uma perre jaos jäi sakõstõ veitüs.

Rogosi mõisarahva tüü ja tegemidse

Klaarika Tammiperrä

Rogosi mõisa paistus nigu väiku kants, mink huunit hoit kuun korgõ kivist müür. Mõisa esi olnu siin jo inne 1519. aastakka. 17. aastagasaast sai tä peremehes Poolast peri Stanislaus Rogosinskõ. Tuu nimest tull mõisa nimi kah.

Kiä 19. aastagasaast keskaiku mõisan elli ja tüüd tei? Tüül olli virtin, tarõtüttrigu ja mõsutüttrigu. Sis viil kõõgitüttrik, kokk, latsihoitja ja oppaja, kutsar, valitsõja ja nuur valitsõja. Ku mõisnigu puja kasvi, sis noorõ valitsõja kotus kattõ är. Timä tüüd pidi perepuja tegemä. Mõisaherräst kõnõldi, et tä olnu peris kidsi. Ku mõisan oll talos, lasknu tä söögis anda õnnõ paar-kolm keedetüt kalla.

Mõisaherrä esi inämbüste majapidä-mist es juhi. Tuu jaos oll tüüle võet mõisa-valitsõja, kiä oll kas sakslanõ vai ruutslanõ. Kara- ja piimävärgi, mõisaperrele sõogi te-gemiseja aiatüü iistpidi kõrda sakslasõst virtin. Tuu tahtsõ õks korgõt palka. Timä asõmõlõ võeti vaihtõpääil ka karanaanõ. Toolõ es piä nii pallo masma.

Rogosi mõisan om seo ilma aigu Ruusmäe kuul.

Põllu pääl oll võim kupja käen. Tuu pidi juhtma teotüüliisi tüüd ja rahva käest massu sisse nõudma. Kupja ammõtin talomehe es piä esi massõ masma. Valitsõja pidi jälki kupjal silmä pääl.

Päämadse tüü tei jo 19. aastasaal är mõisamoonaga. Mõisast anti näile elämise jaos uma nukk ja lapikõnõ maad. Lina-, haina- ja kardohkamaa oll ütine. Rogosi mõisan oll katõsa moonagaperet. Nuu tei haina kah ütenkuun är ja panni katsahe rukka. Sis tõmmati loosiga, kiä mäantse rua saa.

Kellätorni kellä lüüdi kimmä ao pääle. Keväjä lüüdi kellä neli kõrda päävän: kellä katsa ja kümne aigo hummogu ni kellä katõ ja nelä aigo lõuna paiku. Kellä lüümine tähend tüüleminekit vai tüü lõpõtust. Tüüle minti varra hummogu kellä viie-kuvvõ aigo. Puhkamisõ aigo anti kelläst katsast kümneni ja katõst neläni. Tüü käve õda-gu kellä ütsäni.

Parhilla om mõisa päämajan Ruusmäe kuul. Kooli ja kodokandi aoluu kotsilõ saa täpsämbät teedüst kooli kodoluutarõst.

Saalussõ mõisa parõmba päävä

Edimäne tiidmine Saalussõ mõisast om peri jo 1540. aastagast. Sis oll mõisa pere-mehes Vahtsõliina lossiüleb Reinhold Salis. Timä perrä sai mõisa hindäle nime kah. Päält tuud käve mõisa käest kätte – täl oll päält kümne peremehe. Mõisa jaeti katõs – Vana- ja Vahtsõ-Saalussõ.

1844. aastagal sai Vahtsõ-Saalussõ mõisa hindäle Constantin Friedrich von Maõdell. Tuu and mõisaelolõ vahtsõ huu sisse. Suluti üles järve, panti tüüle mitu veskit, tüüd alosti piimätüüstüs, viinavabrik ja esiki uma eelektirjaam.

Täämbädses om suurõmb jago Maidla-aost peri huunit är laonu. Kavadi järve veeren om viil nätä mõisaparki ja mõisa päämaja varõmit. Naidõ vasta Vabrigusaarõ pääl ollõv alalõ viil vana viinaköögi ja moonamajju varõmõ.

KÕIV KU KÕÖGITÜTRIGU KAITSJA

kodo-uurja Enno Piir Kimaski Villu jutu perrä

Kavadi järve lähkün Vahtsõ-Saalussõn om esisugumanõ suurõ pahaga kõiv. Hämä-rigu aigo Võro puult tulõjalõ paistus, nigu hoiassi kiäki kõo ümbre kinni.

Ütel ilosal suvitsõl õdagul läts Vahtsõ-Saalusõ mõisaprovva pühhä vihha täüs uma kõõgitütrigu Maali pääle. Miä tuul Maalil süüd oll, kiä nii kavva ao taadõ mä-lehtäs. Vai Maidla-provvalõ määnestki õigõt süüd viil vaia ollgi. Hüäst pääst pe-rotõli egä tühä asa peräst!

Provva viha oll kõigilõ teedä. Tä pess kõik purus ja kõik pelksi tedä. Ka Maali juusk mõtsa. Haard viimätsen hädän kasu-vast kõokõsõst katõ käega kinni. Esi pallõl: «Puukõnõ, kaidsa saki vaest orja piinaja küüdsist!»

Ja puu kaitsõgi. Õkva sis, ku Maali puu mano joud, visas paroniprovva tedä piigiga. Piik putu es Maalit, kül rikkõ tuu kõotüvve. Sinnä kotsilõ kasvi kõolõ

suur pahk. Tuul om õkva sääne vällänägemine, nigu hoiassi küüdsü tõmmanu inemine kässi ja jalgoga puust kinni.

Kõiv kaits Maalit.

EGÄPÄÄVÄNE TALOELO

18. AASTAGASAA LÕPUS
– 19. AASTAGASAA ALOS-
TUSÕS olli seo kandi
külä ja talo jälki rahvast
täüs. Tsaariaol tetti
Haanihe ja Kasaritsa
kanti kroonuvalla.
Näläaastagil sai nää
kroonu (Vinne tsaari-
riigi) käest api. Tõisi
valdu rahvas pand tuud
esiki pallos.

Talotüü tetti uma

Pallodõ huunidõga talo Väiku-Ruuga külän.

jovvuga. Suurõmbidõ ja kipõmbidõ tõie jaos nigu lina kakminõ, kardohkidõ võtminõ, sita vidämine vai rehe pesmine tetti talgo – kutsuti külärahas ja sugulasõ appi.

Pia kõik, miä vaia, tetti esi. Umakoetust kangast tetti mõsu ja rõiva. Liinapoodist tuudi õnnõ pää- vai kaalaräti. Pastla tetti esi, a vildi lasti vannuta. Leibä küdseti esi ja soolaliha saits tunnuga nukan. Poodist oll vaia õnnõ tsukrut, suula ja soolasilkõ tuvva. Raha es olõki egä kõrd kõgõ tähtsämb. Tuud, midä vaia, sai küläinemise umavaihõl vaheta.

KUIS KASARITSA VADSA TALON ELETI

kirämehe Voldemar Raidaru perrä – raamatust «Mu süämen ja meelen»

Vanaimä ait ja ubinaaid

Vanaimä Annõl oll uma ait. Aidan oll puust kirst, mink kummõr kaas suurõ kriginäga valla ja kinni käve. Vanaimä oll kirstu kaasõlõ sissepoolõ ilosit pilte kliipnõ. Ma vahtsõ noid silmä peräni, ku imä vai vanaimä kirstu man käve. Aida ja elotarõ vaihõlõ jäi uibuaid. Aado oll lasknu ussaia ja uibuaia vaihõlõ peris liina muudu aia tetä. Et ütski elläi uibuaida ei saassi.

Aian oll egäl perre inemisel uma uibu. Vanaimä puu oll õkva timä aida otsa man. Sääl kasvi väega hää ubina. Latsõst võidsõ ma naid süvvä nii pallo ku tahtsõ. Kiäki es ütle halva sõnnagi. Ega tõisi uibidõ otsast kah es keeletä, a ma esi es taha. Vanaimä puu ubina olli õks kõgõ makõmba.

Tulõkahi talon

Ütel suvõl lei pikne elohuunõ palama. Kõik palli maani maaha. Ait ja laut olli ainukõsõ, miä perrä jäi. Tuukõrd olnu sääne usk, et piksest palama lännuid huunit es toheki viiga kistuta. Tuud võidsõ innegi piimäga tetä. A kost sis tuu piim võetas, miä avitas majja kistuta! Nii es olõki api kostki võtta. Miä palli, tuu palli. Mu imä peläs tuuperäst tulõkaiho eloaig.

Peremiis Aado nakas vahtsõt elohoonõt ehitämä. Niikavva eleti rehetarõn ja aidan. Kõik talo huunõ tetti tõõnõ tõõsõst kavvõmbahe. Et ku mõni jälki palama lätt, sis jääse tõõsõ õks terves. Tulõõnnõtust joht inämb es tulõ. Vast Jummal esi hoit.

HAANI RAHVA KÄSITÜÜST

Laiskus um vaesusõ veli, tүү um rikkusõ esä.
(Rasva külä vanaesä ütölüs)

HAANIN JA KASARITSAN OLL MAA VÄEGA KUNTILIGANÕ, LIIVANÕ VAI SAVINÕ. Et põldo pitä oll rassõ, tull midägi muud vällä mõtõlda. Haani vald oll tsaariaigo täüs väikeisi tarõkõisi, egäutel põllomaad väega veidü. Egä pere tekk käsitüüd. Üts tekk ütte, tõõnõ tõist, a midägi tekk pia egäüts.

19. aastagasaal ja 20. aastagasaal edimädsel poolöl olli ao, ku seost kandist viidi muialõ vokkõ ja piipõ, vankriid ni vankrirattit, reki ja luukõ. Esiki rõivakirstõ, kohvriid ja kappõ. Tetti viil kangatelgi, põrmanduharju ja kandlit. Pallo tetti egäsugu puust anomit, sõklu, harju, korvõ, rihakõisi, luitsit, kulpõ, pudronuiõ... Suurõmb jago asju müüdi laadul maaha.

Haanin oll mõtsa veidü, selle es saa egät puutüüd kah tetä. Pidi vällä mõtlõma asju, mink pääle veidü puud kullu. A tsilokõist asja om jälki keerolidsõmb tetä.

Ku Avinurmõ mehe tei tünne, sis Haani mehe tei hoobis kandlit. Pia egän talon olnu kats-kolm pilli: inämbüste kannõl, viiol vai lõõdsapill.

KÜBÄRÄMEISTRE, PIIBUMEISTRE JA VOKIMEISTRE

KÜBÄRÄMEISTRIID OLL SIIN KÜLLI VIISI – Taudsal, Tsiamäel, Lutikal, Kokõmäel, Meelakul, Kirbul, Pressil ni muialgi. Laembalt teedä piibumeistre oll Saarõ Piitre Tsolli küläst. Haani kandin tei tüüd sepä, rätsepä ja kängsepä, uurmaakri, plekksepä ja sa- tolsepä. Olli harategijä ja lubjapalotaja, savikivi-meistre ja nahaparkja.

Kõgõ kuulsamb Haani vokimeistre om olnu Rebäse Jakob. Timä tekk peris uma tüüstüse – Leoski vokivabrigu. Tuu vabrik valmist tuhandit vokkõ, midä viidi Eestit pite lakja ja kavvõmbahegi.

Müümises ja hindäle tarvitusõs tetti moodu perrä müüblit. Hulga tetti katusõ muudu kaasõga rõivakirstõ. Vähä ildamba naati tegemä tsipakõisi kirstõ – kohvriid. Esi tetti valmis kapi, kummodi, lillipostamendi, tooli. Roodsi diivani tekk viil mõni aastak tagasi hindäle Trolla küläst peri meistre Säde Elmar.

Haani mehe olli ka küländ hää ehitjä. Haani turistõ kodo (parhilla Haani rahvamaja) om ummi mihi tett nigu Munamäe torngi.

Kas om kiäki kuuldn, et Haani miis ost hindäle viioli liinast! Tuu kodo vabrigu rämps! Ei, egä Haani miis naard vällä sääntse mõttõgi. Tuud ei peetägi pillimehes, kiä ei mõista esi hindäle süäme perrä pilli tetä. Haanin tettü kandlõl om illos helü ja Haani lõõdsapill mõist pulmalusti tetä.

Kiäki ei lää liinast tulõjidõ käest opma muudsa ao tükke. Tetäs esi sääne pillilugu, miä uma külä rahvalõ passis. Laul ja pillimäng omma seo kandi mehele niisama tarviligu ku söögis egäpääväne leib. (kirämiis Juhan Jaigi perrä)

KUIS KEHVÄL AOL RAHHA TEENITI?

KASARITSA MIIHI KOTSILO KÕNÕLDI VÕRO LIINA PÄÄL: "Kasaritsa miis om egä päiv liinan. Iispäävä tulõ kullõma, kas hummõn turupäivä peetas. Tõõsõpäävä tulõ turulõ ja võtt nõna liikvat täüs. Kolmapäävä käu pääd parandaman. Neläpäävä om vaia jälki kullõma tulla, kas hummõn turgu om. Riidi tulõ turu pääle ja puulpäävä käu pääd parandaman. Pühäpäävä tulõ kerikuhe. Nii omgi Kasaritsa miis egä päiv liinan."

Paistus, et liinasaksa pei tuu kandi miihi laisos ja joodikis. A elo oll tegeligult kallis ja rahha veidü. Kasaritsa mehe pidi egäst raha tiinmise võimalusõst katõ käega kinni haardma.

Vähäpüük

Üte üüga võidsõ kümne ruubli iist vähke püüdä. A kümme ruublit oll 19. aastagasaa lõpun suur raha. Kasaritsa ja Nursi uja ni järve olli noid peris täüs. Maarahvas esi vähkä pallond es süü, a egän liina peenembän söögimajan olli nuu hinnan. Raudtiid pite veeti vähke esiki vällämaalõ. Saksamaal Berliinini olli ülevän sildi: *Werrosche Krebse* (Võro vähä).

Talomehe pidi kurja vaiva nägemä, et liinast tulnu ahnõ vähäpüüdjä uma maa päält minemä aia. Päivä lasti latsil parra lingukivi valmis korada. Õdagidõ istõ mõni perremiis vanõmbidõ poigõga kongi uja veeren võson, et liinaundsagu minemä ajja. Tapõlustki tull ette.

A kerge kasu takan ajamisõ ja huulmalda püügiga tull lõpus üten vähäkatsk. Jo inne edimäst ilmasõta jäi vähä-äri ajaminõ katski.

Vangõ mängmine

Võrolõ tetti 19. aastagasaa seen 60 kurategijä kinni pidämises vahtsõnõ vangimaja. Kõgõ ilosamb ja suurõmb terve Liivimaa pääle. Võeti tüüle vangivahi, raamadupidäjä ja kõiksugu tähtsä ammõdimehe. A es lövvü üttegi kurategijät! Egä valla taplõja ja varga panti kartsa uma valla vallamajja.

Eleti sis rahuligult kolm aastakka, kukki vangimaja õnnõ түmisi түhält vasta. A ütekõrraga – Liivimaa kindralkupõrniir esi tulõ vahtsõt majja kaema! Ku vangõ ei olõ, sis pandas vangimaja kimmähe kinni. Midä hädäga tetä? Sõidõti läbi lähkü valla, et «vangõ» kokko korada. Vanglaüleb võtt esi uma raha iist ka Kasaritsa miihi tüühü. Pääväpalgas 50 kopkast ja prii süük. Kupõrniiri küsümise pääle pidi julgõhe ja kimmä helüga vastama, määntse kuratüü peräst kinni istutas.

50 kopkast oll tuul aol meistrest tüümehe pääväpalk. Nii sai Kasaritsa mehe terves nädälis hindäle hää teenistuse.

Kasaritsa kullakaivandus

Lüüste külä mehel Oro Kustal olnu säidse poiga. Üts poig Vidrik nakanu Tallina liinan ärri ajama. Tä saanu hulga rahha ja pandnu tuu Inglüse pank. A päält Edimäst ilmasõta oll pank nõun tuu õnnõ sis vällä masma, ku rahha tarvitõdas määntsegi tüüstuse jaos.

Ütekõrraga läts Kasaritsat pite esimuudu jutt lakja. Vidrik nännü unõn, et tä

esätaalo maa pääle om Põhasõa aigo kulda käkit. Vidrik ostnu vele käest tükükese maad ja saanuki kaibmisõs lua. Nii tekkü «Kasaritsa kullakaivandus».

Kest suurt hainaaigo lännü tüü vallalõ. A kõva kaibminõ käve õnnõ paar nädälit. Pangast raha kätte saamisõs tuust avit. Vidrik sai viil vanan iän rikkas mehes. Tä võtnu noorõ naasõ ja kirotanu kõik uma vara tuu nime pääle. A noorik lännü pia kõgõ rahaga umma tiid. Kasaritsa kullakaibja oll õks vaenõ, ku är kuuli.

KOOLIOPPUS LÄBI AO

KERIGUKIRÄ 1689. AASTAGAST ANDVA TEEDÄ, et Rõugõ ja Roosa latsõ mõisti peris häste lukõ. Nii Rõugõ ku Roosa kuulmeistre esi olli hää lugõja ja ka muido küländ kuulsa mehe. Põhasõa aigo jäi koolioppus katski. A päält sõa läts elo aigopite edesi. Rõugõ kihlkunna mõisakooli ja küläkooli anni oppust jo 18. aastagasaa alostusõn. 1766. aastaga keväjäs mõist 455 koolilast lukõ, 130 sai esi tähe kokko ja 96 oppõ aabidsa perrä. Mõnõ ao peräst oll siin kuulõ esiki rohkõmb ku muial Võromaal. Vanõmbist koolõst võissi nimmada Vana-Roosa, Viitinä, Nursi ja Sännä kuuli. Sännä kuul oll edimäidsi, miä sai hindäle õnnõ kooli pidämises tettü vahtsõ maja.

Rõugõ kihlkunnakooli

Rõugõhe tetti 1846. aastagal kihlkunnakuul, kohe võeti edimält õnnõ 25 targõmbat poiskõist. Kuul kasvi ja oppus oll nii kõva, et esiki Lätimaa latsõ tahtsõ siiä opma tulla. Ku vana koolimaja maaha palli, tetti maakivvest ja verevist savikivvest vahtsõnõ. Väega peläti tuud, et koolilatsõ jääse laisas. Pääle koolitüü pidi nää esi puu lahkma, põrmandu mõskma ja aho kütmä.

Teedä ja avvostõt oll tuud aigo koolimiis Adolf Assor. Timä opas Rõugõn 48 aastakka. Opilaisi sai tä kokko päält paari tuhandõ. Vanal koolimehel olnu hää miil tuust, et pia kõigist tulli kõrraligu inemise.

Rõugõ küle ala Jaani-Peebu küllä tetti 1875. aastagal kihlkunnakuul tütarlat-

Rõugõ kihlkunnakooli hoonõ 1927. aastagal – parhillaki Rõugõ põhikuul.

silõ. Rahvalõ miildü tuud kuuli pudrokoolis kutsu. Rikkamba talomehe tahtsõ uma tütre õks pudrokuuli panda. Tütärlatsõ päält pidi masma koolimassu kats kõrda inämb – 16 ruublit aastaga pääle. Hää lehm mass tuud aigu viis ruublit. Nii et tuu aastagamass olõ es sugu-gi tsipakõnõ.

1920. AASTIL JÄI RÕUGÕ KIHCLKUNNA MAIÕ PÄÄLE PIA 30 KUULI. Neli aastakka opiti Jaanimäe, Kokõ, Pressi ja Plaani koolin Haani vallan, Kolepi, Sammuka ja Jaani koolin Kasaritsa vallan, Siksälä, Vana-Saalussõ, Poksi ja Kündjä koolin Saalussõ vallan, Vahtsõ-Nursi, Vana-Nursi, Ristemäe, Järvekülä, Luutsniku, Rogosi, Pikäkannu, Leevi, Jaanipeebu, Sännä, Korgõpalu, Varstu ja Krabi koolin. Lepistü ja Rõugõ koolin pidi käüma peris kuus aastakka.

Täämbä käüvä latsõ Haani, Ruusmäe, Rõugõ, Krabi ja Puiga põhikuuli. Ainukõnõ keskkool, miä jääs Rõugõ kihlkunna maiõ pääle, om Varstun.

Ku lõpõdi 1925. aastaga keväjä Krabi kooli, tulli sügüse Rõugõ kuuli kuvvõndahe klassi. Edimädsel koolipääväl küsüti, kost ma tulõ. «Paganamaalt,» kiti julgõhe. «Sis olõt sa paganit kah nännü. Vai olõt esiki pakan valmis,» üteli üts poiskõnõ. Esi lask kässiga mu hiussit pite, nigu otsissi Vanapagana sarvi.

«Tii olõt siin Rõugõ kerigu küle all. Kimmähe olõti engliid nännü. Vai olõtki esi engli,» üteli vasta. Ja tõmpsi käega üle tä sälä, nigu otsissi säält engli siibu (kirämiis Julius Ungru perrä).

VABADUSSÕDA NÕUD VEREHINDA

EDIMÄDSE ILMASÕA AIGO SIIN TAPÕLUISI ES OLÕ. A Vabadussõdan olli kihlkunna maa mitu kõrda tapõlusõ kotusõs. Rohkõmb sai kannahda Rõugõ kerik ni kerigumõisa, Haani mõisa, Saarlasõ, Sännä, Korgõpalu ja Tsooru nuka. Päält 200 seo kihlkunna inemise sai siin hukka. Nii and Rõugõ kihlkund pia kümnendigu Eesti priiusõ verehinnast.

Kõgõ kõvõmba tapõlusõ käve 1919. aastaga keväjä. Vainlasõ murri läbi mi kaitsõst Koiva jõõ pääl ja võti hindä kätte Rõugõ mõisa. Mii mehe olli kerigu man oroküle pääl. Terve nätäl käve kõva laskminõ.

Tapõlusõga Munamäe man lei edimäne ratsapolk vainlasõ Haanist vällä. Mii väe naksi Rõugõn kah vainlasõlõ pääle presmä. Võidulõ avit kimmähe üten kooli-poiskõisi pataljooni pääleminek üle Sännä. Ruuga välä pääl tapõti näide juht kaptõn Friedrich Vreeman (1894–1919). Mõnistõ sai vainlaisist vabas Kalevi malõva ja Tsooru kaitsõliidu abiga. Kolmõ päävä peräst sai vabas Petseri, miä jäigi Eesti liinas.

A õnnõ kuu ao peräst oll vainlanõ jälki tagasi ja joud peris Võro liina küle ala. Rõugõ ja Haani kandin naksi jälki tapõlusõ. Sis lätsi mii väe näile edimält pääle ja Lõuna-Võromaa sai lõpus vabas.

VABADUSÕ VALVJA

VASTA RÕUGÕ KERIKUT TÕÕSÕL PUUL TIID SAIS ÜLES NÕSTÕT MÕÕGAGA SÕAMEHE KUJO. Tuu tetti sinnä Vabadussõdan tapõtu miihi mälehtüses. Samba pühitsemine oll 1926. aastagal - kokko tull päält 2000 inemise. Samba tegemises läts vaia 425 000 marka. Tuu saadi kokko rahva annõtuist. Samba alossõs tuudi Munamäe lähküst 70 mehe abi-

ga säidse tonni kaaldnu kivi. Pronksi valõt kujo tekk kujoragoja Voldemar Mellik. Rahvas nakas taad kujjo Vabadusõ valvjas kutsma.

Vabadusõ valvja heränemine

Nakas Tõõnõ ilmasõda. Päält sõa, 1945. aastaga sügüse ütel pümmel üül lasi puna-väelasõ samba õhku. A jäti viil sinnä paika maaha, et ildamba sulatamisõlõ viiä. Kolm julgõt miist – Aksel Ollman, August Kirch ja Osvald Kimask – panni kujo üüse vankrihe, vei tuu Ollmani moro pääle ja mati säääl maa sisse. Ildamba tetti tuu kotusõ pääle viil puukuur.

Rassõ kujo vidämine oll keerolinõ. Edimädsel üül liiku pallo rahvast ringi. Sis murdu hobõsõl luuk. Tüü tetti lainadu musta hobõsõga, kiä oll ummakõrda jahuga valgõs tett. Ku võimu otsma naksi, es lövväki nää viijät üles. Selle, et Rõugõn es olõ kinkalgi valgõt hobõst.

Kaitsõliidu tähtpäiv Rõugõ Vabadussamba man.

Vabadusõ valvaja magasi maa seen päält 40 aastaga. Ku vahtsõl heränemise aol arotõdi mälestüsmärgi tegemist, ütel Ollmani naanõ Linda kujo käk-mise kotusõ rahvalõ vällä. Minti timä tallo ja kaibõti kujo maa seest üles. Sis panti tuu auto pääle, lilli ümbre ja katõti sini-must-valgõ lipuga.

Nii tull Vabadusõ valvaja jälki vanna

paika tagasi. Tä katskinõ põlv ja murrõt mõõk tetti terves. Rõugõ mälestüsmärk pühitsedi vahtsõst 1988. aastagal.

SÄNNÄ RAKETIBAASI

NURSI JA SÄNNÄ MÕTSU SISSE TETTI 1961. AASTAGAS RAKETIBAASI. Muial Võromaal säänt-sit es olõ. Ameeriga ja Nõvvokogo Liit, mink ala Eesti käve, es saa tuul aol sukugi läbi. Ütstõõsõlõ hirmu pääle ajamisõs tetti õnnõ sõariisto mano. Tuud kutsuti *võidurelvastumine*.

Päält 30 aastaga elli nii Sännä kant ku terve Võromaa hirmu all. Noist raketibaasõst es või kõva helüga kõnõldagi. Baasõ ümbre jäi mõtsa, kohe tuul aol inemise es või minnä. Neli aatomiga keskmaaraketti tsihe Lääne-Euruupa liinu.

Viil 1993. aastaga jüripäävä anti tuu kotus Eesti Vabariigilõ tagasi. Täämbä omma nuu baasi Eesti sõaväe ja Kaitsõliidu käen. Sännä baas inneskidse Laossaarõ

külä kotusõ pääl om valvõt ja alalõ hoiõt, a Nursipalu baasist omma pistü õnnõ varõmö. Sääl harotas mii uma sõavägi.

Tei üten poigõga jalgrattasõidu Lõuna-Eestit pite. Et Võrro mitte sisse sõita, kaimi kõrvalidsõ ja õgva tiiharo. Kõrraga nakas meid hääd kätt saatma mitmõkõrdnõ, mõnõ kotusõ päält rossitõt ja katskinõ traadist aid.

Nursi baas 1993. aastagal.

Poolõtõõsõ kilomeetre

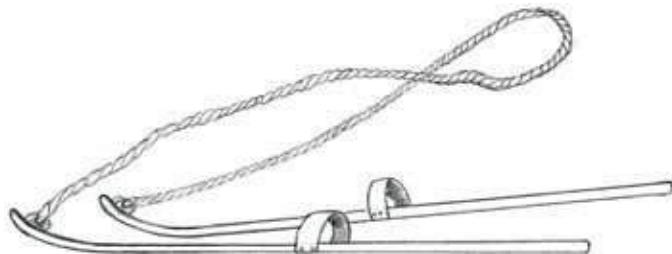
peräst ollimi värehti man, kon katõn keelen kiri kiild sisse minnä. Kavvõmban mõt-sa all liiku maralisõ. A mii käsi es nõsõ marju korjama. Taa paiga ümbre püssü nigu midägi esierälikku ja halva. Ollimi maaha jätet raketibaasi värehti man.

Mälehtä 30 aastaga takast veomassin, miä vidi suuri betoonist kaari. Nuu kaarõ lätsi ilma du suurõ sahti voodõrdusõs, kohe rakett üles panti. Rakett esi oll jo üüse salahuisi peräle tuud. Tuumalaengugi olli paigan. Olli kimmähe olõman uma salakoodi ja tüühüpandmisõ oppusõ. Pia egä kuu lintsi ilmaruumi luurõ-sputnigu... (kirämehe Rein Põdra perrä)

SUUSA JALGA JA MÄEST ALLA!

ÕIGÕ HAANI LATS KASUVAT ÜLES SUUSÕ PÄÄL. Latsõ pandva siin jo inne kuuliminekit suusa ala. Parhilla tuvvas suusa poodist. Nuu omma väega kitsa ja liigusõ kipõstõ edesi. A vanastõ tetti suusa esi. Mitmõn Haani perren omma nuu vanno aigõ avvus viil alalõ.

Vana suusa tetti sääntse, minka olõssi hää Haani mäki äkiliidsi külgi pääl liiku. Nuu olli laja nigu pütülavva. A suusakeppe oll õnnõ üts. Tõõsõ käega

Haani mehe suusa.

sai kinni hoita nõõrest, miä olli suusanõnno külen. Mäkke üles minegi pääl joosi nuu suusa nüüri pite esi takan. Alla sõitõn sai nõõrist tõmmatõn käändä kurra vai hüvvä kätt – kohe

Egäl talvõl peetäs Haani mäki pääl suusavõistlusi.

maaha, om paksõmb ja püsüs kavvõmb. Põhapuulsidõ pervi alt ollõv mõnõl aastagal viil jaanipäävälgi veitkese lummõ lövvet.

KUBIJA JA PUIGA VAIHÖLÖ ANDSUMÄELE tei suusahüppäjä vana suusamehe Jaan Kaar- na (1914–1996) nõvvo perrä jo 1949. aastagal Eesti edimädse suusahüppemäe (60 miitre mägi). Säält hüpati mitukümmend talvõ.

Haanist om peri suusamiis Raul Olle (1968). Timä om tuu kangõ miis, kiä Roodsi Vasaloppeti suusamaratonilt võidu tõi. Haani kooli latsi om pikkä aigo suusatama opanu vana suusamiis Harri Neeme (1919). Haani kandi tunnõt suusataja om viil Karin Laine (1930), kiä vanno suusatajidõ ilmameistrevõistluisilt om saanu esiki viis kulda.

Parhilla omma kõva suusahüppäjä Piho perre poisi. Seost kandist või tulla viil hulga häid suusatütrikke ja poissõ, selle et Haani kuuli tetti suusaklass.

poolõ vaia oll. Nööri abiga oll ka hää huugu pitä. Suusanõnno tõmmati ülespoolõ ja suusaperä vaio lummõ.

Haani mäki pääle tulõva suusatama ni sportlasõ ku niisama aoviitjä. Suusalumõ aigu om Haanin kim- mähe rohkõmb ku muial Eestin. Korgõm- bidõ kotussidõ pääle tulõ lumi varramba

TEEDÄ INEMISE RÕUGÕ KIHCLKUNNAST

KANGÕ MEHE TSÕÕRI TANNIL JA TÕRVA ANTS

INNEVANASTÕ ELÄNÜ SIIN VEEREN VÄEGA KÕVA MEHE TSÕÕRI TANNIL JA TÕRVA ANTS.

Tsõõri Tannil (1785–1868) elli Saalussõ vallan. Tä oll üle keskmädse pikk ja väega jämme miis. Tanila naanõ Tsõõri Liisa oll üle mitmõ valla kuulsa lauluimä.

Vanastõ käüti öütsil – valvõti ütenkuun üüse külä karja. Jo noorõlt öütsil näüdäs Tannil umma kõvva joudu. Sis sai täl moodus hopõn sälgä võtta vai üskä nõsta ja kävvü tuuga kats vai kolm kõrda ümbre tulõ.

Ütevoori süvä lumõga es jovva Tanila hopõn palgikuurmat mäkke vitä. Tannil võtnu sis palgi rii päält ola pääle ja vidänü mäkke üles. «Mul hindälgi sai nõsta. Miä vaesõst eläjäst viil kõnõlda,» kahitsanu miis.

Tsõõri Tannil hobõst nõstman.

kõ katõköisi. Ütega taha ei pruumigi!» Jo edimädse tõmbamisõ pääle murdunu jämme kuusõst saivas. Vankri kallapulki pidi vasta, a Tanilat paigast tõmmada es jovva kiäki. «Tulkõ no viil kats mano, ma proomi sis ka tõmmada,» hõigas Tannil. Ku kõrra tõmmanu, nii nuu võõra mehe tälle kõtu pääle linnanu!

TÕRVA ANTS VAI PRIINIMEGA HANS PÄHN oll Hurda külä Muasilla talo perremiis. Tä oll Sännä valla suurõmbit vigurimiihi ja kah kõva jovvuga miis. Pidi põldu ja tuu kõrvalt ai ka kandõst tõrva. Selle tedä Tõrva Antsus kutsutigi.

Tä oll viil mehitside pidäjä. Ütekõrra saanu miivarga kätte. Määrnü tuu sis miiga kokko, raputanu linaluid ja sulgi pääle ni lasknu tuul nii umma tiid minnä.

Muasilla rehealodsõ palgi varast tä mõisa mõtsast ja kand esi üteviisi säläga kodo. Kõrra sai mõtsavaht mano. Tuu haard Antsu vüü vaihõlt kirvõ ja pand mõisa poolõ juuskma, et tuud herräle viiä. Ants visas sis palgi maaha ja nakas tälle perrä kakma. Saigi sis mõtsavahi kätte. Võtt tä käest kirvõ är ja and naha pääle kah viil. Esi opas: «Ku ma mõisa mõtsast ossakõsõ kodo viä, sis tulku ei manu. Oss purõ!»

Ants esi om ammuki koolnu. Kahos om ka Muasillast, Hurda külä ütest vanõmbast talost, õnnõ ahokands perrä jäänü.

VIITINA MÕISAPROVVA BARBARA JULIANE VON KRÜDENER

VIITINÄ MÕISA – TUUL AOL SAKSA KEELI KOSZ – oll olõman jo 1542. aastagal. Parhillaõ kotusõnimi tulõ von Vietinghoff'e nime perrä. Kõgõ kuulsambas näide perrest sai Viitinä mõisaprovva Barbara Juliane von Krüdener (1764–1824).

Sündü tä Riia liinan. Rikka provva elo käve õnnõ Eu-ruupa suurliinu pite. Tähtsä ja rikka olli tä sõbra ni

tutva. 1803. aastagal tull vällä timä kiriromaan «Valerie». Esi käve tä ütest mooduärist tõistõ ja küsse kübärät, sulgi, kindit ja salli *á la Valerie*. Kiäki es mõista noid tälle anda. Sis soovit tä näil lukõ provva Krüdeneri kuulsat romaani. Nädäli peräst oll kõkkõ tuud saia. Provva Krüdener ja tä romaan sai väega kuulsas. Önnõ prantsusõ keisri Napoleon tuud raamatut es loe: tälle kirotava naasõ es miildü. Sis jätt provva uhkõ vällämaa elo maaha ja tull är Viitinä mõisahe. Tä läts velitseusku ja nakas ette kuulutama. Rahvas kitt tä häd süänd. Provva es aja puulpäävä ödagidõ tüühü ja jagi näläaigo rahvalõ süüki. Tä kasse latsõ kuuli saata ja avit her netõvõn (rõugõ) latsi. Ku provva Meegumäe pääl palvõt, kuuldnü tä taivast hellü.

Tiinjätütrigu jõi tä pisarit – nuu pidi egä hädä vasta avitama.

KRÜDENERI API JA NÕVVO TARVIT ESIKI VINNE TSAAR ALEKSANDRI I. Ku tä Viitinän külän käve, vei külätütrigu tälle lillihäitsmit.

Provva süä sai lõpus rahhu. Vaenõ ja vaganõ elo Viitinä mõisan miildü tälle suurõ ilma rikkusõst rohkõmb. Könõldas, et Viitinä mõisa trepi pääl, kost provva järve pääle kai, või tä vaimu nätä.

Ku Viitinän mängiti Kauksi Ülle ja Sven Kivisildniku näütemängu «Tandsja pühälik», heräsi provva Barbara ütes ödagus jälki ello. Näütleja Merca jagi ku mõisa-provva rahvalõ trepi pääl suurmaputro.

HÖRRIL KU PILLE KUNING JA HÖRILAMEISTRE KRIISA

«KON TEIL HAANIN TUU KRIISADÕ HÖRILA-VABRIK OM?» küsüti pia egä päiv Munamäe tornivahi käest. Küsüjä taha es usku, et suurt keriguhõrilat tetäs madalan ja hämävõitu kambrõn. A kiä es usu, tuu võidsõ esi Kokõmäe küllä Tannil Kriisa tüütarrõ tuud imeht kaema minnä.

Kodo- ja koolihõrilit tei kõik kolm velje: Tannil (1866–1940) Kokõmäel, Jakob (1861–1949) Meelakul ja Juhan (1859–1942) Taudsal. Taudsal tetti lõõdsa ja hõrila päälüskapp, Meelakul metallvile, Kokõmäel vilepõha ja pistüvile. Kõik nuu hõrilatükü sündü ilosahe umavaihõl kokko. Mitte üttegi juppi es jää üle ega tulõ-õs puudus. Kõik oll täpsähe vällä mõõdõt ja inne valmis tett. Jakob ja

Juhan saanu tuu hõrila tegemise tahtmisõ uma noorõmba vele Tanila käest.

Hõrilameistre tei 38 aastagaga 21 keriguhõrilat. Ku pallo tetti kodo- ja koolihõrilit, ei olõ teedä. Rõugõ kerigu 31 registri ja 2174 vilega hõrila tei vele

uma kodokerigu 200. sünnupäavas. Hõrilit mõisti tetä ka näide puja. Esiki Tanila pujapujal Hardol om uma ettevõtõ AS Kriisa Orelitööstus.

Olli vast viiene. Tõõsõ lätsi kerikuhe. Mullõ, latsõlõ, tuudi külä päält üts vana lõõts mängmises ja kullõmisõs. Et ikäv ei olõssi. Minno kõüdeti kablagas sis jalga piten sängüjala külge. Et muido või lats järve viirde minnä.

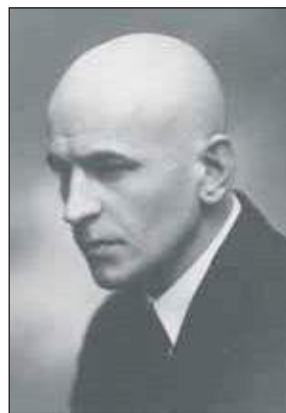
Tõõsõ tulli kodo, a poissi olõ-õi kohki. Lõüti sis tarõ takast lepestigust küll poiss, a pilli olõki-õs inämb. Perrä oll jäänü unik vaskkeelekeisi ja lõõdsanaha jupikõisi. Kõüti, mille sa nii teit. Ma otsõ säält pilli seest tuud helütegijät hinnäst. A lõõdmäldä jäi. Tei hulga tüüd ja sai viil tõrõlda kah (Kriisa Tanila mälestüisi perrä).

SÄNNÄ TRUBADUUR ARTUR ADSON

RÕUGÕ KIHULKUNNAST OMMA PERI PALLO VÕROMAA KIRÄ-MEHE. Sännä kandin kasvi Artur Adson ja Juhan Jaik. Rõugõ lähküst Hino küläst om peri luulõtaja ja meremiis Johannes Siska. Räpo küläst peri Jaan Räppo tekk võro keeli laulõ ja tä naanõ Anfissa pand «Kalevipoja» ukraina kiilde. Vana-Saalussõst oll peri Heino Sikk, aolehe «Virus-kundra» välläandja. Saarlase külän kasvi kiränik Kauksi Ülle. Krabi kandist oll peri kirämiis Julius Ungu.

Artur Adson (1889–1977) läts küländ noorõlt kül är liina, a käve õks kodokanti. Tä om uma väiku Sännä peris kuulsas kirotanu ja lihtsa kodokeeles korgõs luulõkeeles nõstnu. Timält om ilmunu luulõraamatit, näütüses «Henge palango» ja «Katai, kibuvits nink kivi».

Mälestüisiraamatina «Neli veskit» ja «Väikelinna moosekant» tulõtas tä miilde viil Sännä vallakuuli, Rõugõ kihlkunnakuuli, Võro liina ja kodokandi inemiisi. Ku kirämiis viiskümmend aastakka sai, käve tä Juhan Jaigi ja uma naasõ Marie Underiga vanna Sännä kuuli kaeman. Koolilatsõ oodi näid katõl puul tiid, häitsme käen.

TÕÕSÕ ILMASÕA AIGO PIDI KIRÄMIIS ÄR ROODSIMAALÕ PAGÕMA. Säält om timä ka mulda pant. A tä laulu tulli kodo tagasi. Sännä kooli saina pääl om tälle mälestüstahvli. Timä ku Sännä trubaduuri avvos peetas täämbädsel aol Sännä koolimajan Võromaa koolilatsilõ võrokeelidse luulõ lugõmisõ päivi.

Sännä koolimaja.

VÄIKU SÕSAR VELLEGA

Artur Adson

*Kes sääl kõnnip kellega?
Väiku sõsar vellega.
Veli vähämb sõsarast,
sõsar vaivalt paistap maast.*

/ - - - /

*Vellel põsõ veretävä;
sõsar valgõkõnõ näost,
katõkese teretävä
nigu «kuku» ütest käost.*

*Sõsaral nii sille patsi,
vellel nõnakõne must.
Niida kõndva ikes katsi,
nigu pildiraamatust.*

*Veli tüküp tülü pääle,
sõsaral om vaga miil,
ikes käänap halva hääle,
kõnnip ikes targa tiil,*

*nink kui õdang jõvvap kätte,
sängü nõstap vellekest:
veli taade, esi ette,
unõngi viil hoiap tõist.*

*Ku Juhan Jaik oll viil
koolipoiskõnõ.*

KAARNAKIVI TUNDJA JUHAN JAIK

LUULÕTAJA JA KIRÄMIIS JUHAN JAIK (1899–1948) sai kirotamisõs mõttit vannost rahvajuttõst, Pärlijõõst ja esä nalajutussist. Ütte ku tõist mõtõl umast pääst kah manõ. Suurõmbalt jaolt kirot tä juttõ eesti keeli: «Tondijutud», «Kaarnakivi», Pombi-sari ja «Võrumaa jutte». A pallo tegeläse ja kotusõ omma õks Võromaalt peri. Täl om luulõraamadukõnõ «Rõuge kiriku kell», kon mõni võro-keeline luulõtus kah seen.

Timä juttõ tegeläse omma tondi, nõia ja tõõsõ põrgulisõ.

Noid saa kundsa all hoita õnnõ kaarnakivi

abiga. Tuu om nõiavõimuga kivi, mink piät varastama kaarna pesäst. Parõmba sordi kivil avitas hää käe edimädse sõrmõga kraapmisõst ja mõttõn suuvmisõst, et soovi täude lääsi.

Kiränigu hindä elo oll kah kirriv. Tsooru ministeeriumikuul (parhilla Lepistü kuul) and tälle hää haridusõ, a edesi oppi es saa – rahha oll veidü. Poisi tulli sis kokko ja tei salaseldsi Komorra. Mõtli, et Eestin olõssi vaia vahtsõt kõrda ja umma riiki, et egäüts saa oppi kas vai terve eloaig. Tsaarivõim saat tä poliitigatüü peräst Eestist vällä Volga jõõ viirde. Perän käve tä Vabadussõan. Pääle tuud oll aokiränik ja riigiammõtnik, a pidi nigu Adsongi viimädse ilmasõa aigo Eestist pagõma. Tä kuuli Roodsimaal.

Oll lihtsa miis. Hinnäst uhkõs pitä tä es mõista. Käve häämeelega rahvaga läbi. Tälle miildü kõigiga juttu ajja. Oll tuu sis nuur vai vana, rikas vai vaenõ, pops, peremiis vai kangõ rahamiis. Egäleütele oll täl lahkõt sõnna ja kullõjat kõrva.

Mihklikuul 1938 peimi Haani valla Plaani algkoolin eesti raamadu 400. aasta-gapäivä. Jaik oll eesti raamaduastaga toimkunna pääsekretär. Tä kõnõl meile õks süämeest süämehe. Kingitüses tuudi tälle Haani vüüga köudet vilävihk, kon oll 400 viläpääd 40 talo põllu päält. Kirämiis nimet tuud uma elo kõgõ ilosambas kingitüses. Sääne meelenpidämine võtt tä peris silmi pühkmä. Lilli jagi tä nelä Haani vana imä vaihõl. Rüälille kimbust tõmmas õnnõ paar häidsend ja tsusas nuu hindäle rōnda (kirämehe Enno Piiri mälehtüisi perrä Juhan Jaigist).

VIHMATARK

JUHANJAIGI SAMA NIMEGA JUTU OM NÄÜTEMÄNGUSSÄÄDNÜKAUKSIÜLLE. Tuud mänge 2001. aastaga Kaika suvõülikooli aigu Pikäkannun Rõugõ näütemängutegijä. Tegeläse omma LÕKS – Vihmatark, habõndõga vanamiis, veski peremiis ja EIT – timä naanõ

Veski jääs vakka. Lõks tulõ vällä ja sais tammi pääl.

LÕKS: Kurat tiid, miä no saa. Vesi otsan. Sai jo kül õdagu tammi topitus. Nojah. Jõgi otsan. Mõni ütsik kunn tsuklõs viil muadsõ põha seen. Lutsupujõl ka surmahirm pääl. Lää ei ma teid para kinni võtma. (Lõks lätt tarõ poolõ. Ussõ pääl tulõ eit vasta. Rähmän silmiga, valgidõ kulmõga, harva halli hiussõga, ilma rätildä.)

EIT: Kas vesi jälleki otsan?

LÕKS: Otsan, otsan, mitte üts tsilk inämb. Piät pikäle viskama. (Lõks lätt tarrõ, eit veskit üle kaema ja tammi topma.)

EIT: Ei tiia, kas minnä kaema, kas om vesi kinni jäänü vai. Kost taa tamm läbi and? Taaha piäs pandma kivikese. Noh kivikene, piä vett, kaidsa likõt. Kivi ette, muaga üle, ei sis viikene päse, mitte tsilkagi veskist müüdä. (Kumpas veskit, völlõ, vesiratast.) Mis mutõrvärks taa ummõhtõ om? Vii peräst no piät saisma. Kas taa es võinu ilma viildä terrist jauha tetä. Võinu jo tedägi sõkmisõga ümbre ajja nigu vokki ja ei murõt midägi. Mina ajanu ratast ümbre (tege ümbre ajamisõ liigutuisi), Lõks kühveldänü jauha, ei määnestki murõt vihma haudmisõga. No mugu haudku ja haudku Lõksikõnõ vihma...

Il jago

Kammõr. Lõks istus kambrõn sängü veere pääl ja haud vihma.

LÕKS: Ega kuiva veskit muu ei avida ku vihm. Vihm või tulla, a või ka tulõmalda jäia.
(Istus õks sängü veere pääl. Tugõ künnärpää põlvi pääle ja hoit pääd katõ käe vaihõl.
Silmälau vinüse imeligult pikäs ja tolmunõ sälg om loogan ku vikahtkaar.)

LÕKS: Aa pikne
üts tsäkärgi taiva, üts pilvepoigki

Tulõ joba kavvõlt tünnen
tõrahtõn

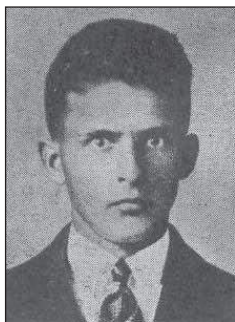
üts kõrd
tõõnõ kõrd
tulõ tsilk tsilk
mürdsähtä sis
õkva kõrva veeren
niida, et kõik hirmsalõ hiitüse

(hiitäs pikäle, unõn väherdäs ja tege vihmatsibinä hellü. Eit tulõ sisse, uss kiidsah-
tas.)

LÕKS (heränes, kargas istulõ): Kurat tiid, mis no kül saa. EIT:

Õks vihma tulõ, miä tuu muud õks haudmisõ pääle saa. LÕKS:

Tiid no – uni oll tõistõ.

PAGANAMAA MIIS JULIUS UNGRU

KRABILT PERI JULIUS UNGRU (1910–1999) vanõmbil oll ütesä last. Neli näist kuuli väikust pääst. Viis poiga olli Tsiberihe vangilaagrihe viidü. Kolm, üts noist Julius, tulli eloga Eestimaalõ tagasi. Näide imä Annõgi kiudutõdi Tsiberihe. Ku poig Julius vangist vallalõ sai, sõit tä umalõ imäle Taiðeti vangilaagrihe perrä. Säälnäkk tä viil pallo Eestist peri vannoimmi. Õdagu saisi nää kest laagri huuvi ja kai päävä minekit.

Nää tiidse, et pääväminegi peri, väega kavvõn om näide kodo. Üts imä üteli: «Ann, sul oll poig vangin ja tull sullõ perrä. Mul om poig Eestin kolhoosi esimiis ja ei saada mullõ kirjägi.»

Julius Ungru, kuulmeistre ja kirämiis, käve poiskõsõst Krabi ja Rõugõ koolin. Sis

oppõ Võro ja Rakvere seminäriin kuulmeistres. Päält sõta oll tä kavva käsitüüoppajas Võro ja Urvastõ kuulõ latsilõ. Kodokant oll täl kõgõ meelen. Ummist mälehtüisist kirot tä põnõva raamadukõsõ «*Minu lapsepõlve Paganamaa*».

ÜTTE NI TÕIST PAGANAPOISKÕISI ELOST

Julius Ungru perrä

Ku kirämiis viil poiskõnõ oll, käve tä Saratoki talo takan üten tõisiga pähkmit korjaman.

«Tulkõ kõik siiä! Ma näütä teile Vanapagana jalajälge!» hõigas Jaan. Joosimi Jaani manu. Likõ maa pääl oll lehmäsõra jälg. Jaan selet, et vanaesä jutu perrä ollõv Vanalpaganal labajalgu asõmõl lehmäsõra. Pakan elläv terve perrega Kikkajärven. Raadi mäe päält saa tä kaia, kost puult piksepilv nõsõs. Talvõl käävät tä kitsõnahka kaska. Kaska viir ollõv rābästikke pite käümisest tsakilidsõs kulunu. Keskkottalt ol-

lõv kask kitsõsoolikust vüüga kokku tõmmat.

Mii küksi maha ja kai lähkembäst tuud jälge. Tuu oll nigu õkva parhilla astut. Tedre Juulus üteli: «Vanapagana jälg piässi süvemb olõma.»

Tõõnõ lugu om tuust aost, ku Julius Ungru jo kuulmeistres oll. Ku Võro keskkooli kolmanda klassi juhataja ummi latsiga Paganamaalõ matkalõ läts, pallõl tä Ungrul juhista tulla.

Lätsimi Kikkajärve viirde, kaimi Kurõsaart ja Lätimaad. Latsõ sei ütenvõetuid vöiuleibu. Kõnõli näile paganapoiskõisist: «Väikeisil paganil oll must läükvä karv. Pään oll näil katssarvõnuk-

ki. Musta hanna otsan valgõ tuust. A jalgu asõmõl lehmäsõra. Ku ma karan käve, elli siin kolm paganapoiskõist kah. Mänge näidega lekamängu. Hannaotsaga nää minnu lekas leiki. Pagana sei kanõpikruustlit, kahrulihha ja nõgõsõsuppi. Pääle jõi kitsõpiimä. Makussõõgis olli pähkämä.

Kikkajärve otsa man oll kuus, mink ossa küündü pia vasta maad. Vihmasao aigu saisi paganapoiskõsõ tuu all, hanna nigu salli ümbre kaala käänedü. Lubati minnugi näide vihmavaru ala. Tuu iist pidi ma näide sarvõnukkõ süütmä.»

Ku bussi manu tagasi tullimi, küsse üts väiku tütärlats: «Uno, kas tuud või usku, et tii paganapoiskõisiga lekat mängu?» «Kas sa muinasjuttõ usut?» küsse ma vasta. «Mõnikõrd usu, a tõõnõkõrd ei usu kah,» arvas tä. Ütli: «Tii sis seo kõrd niisama.»

Nele Reimann ja Kuksi Ülle aabitsat kaeman.

VAHTSÕ AO LAULUIMÄ KAUKSI ÜLLE

KAUKSI ÜLLE (1962) om peri Saarlase külast Palu talost. Koolitii vidi tedä Rõugõst Võro liina ja säält Tartohe, kon tä eläs täämbädse ni. Timäl om mitu raamadukõist luulõtuusi: «Kesk umma mäke», «Kuldnaane», «Agu ni Eha», «Nõsõ, rõõmu mõrsija», om jutussit: «Huuv», «Paat», «Säng» ni «Uibu» ja esiki võrokeelitsit näütemängõ: «Tandsja pühä-

lik» ja «Taarka». Tä kirotuusi om pant ümbre inglüse ja soomõ kiilde.

Tä murõhtas väega uma keele ja rahva häõmise peräst. A püüd õks kõgõst huulmalda mii vana põha pääle vahtsõt inemise perrä ilma luvva.

Kauksi Ülle om tennü raadiotüüd, võrokeelist aabitsat ja olnu võro liikmisõ man tuu alostusõst pääle. Täl om viis last: Maali, Salme, Päivi, Niilo ja Leelo.

IMÄ VEI HÄLLÜ HAINAMAALÕ

Kauksi Ülle

Varra jäie vaesõslatsõs

varra võõrastõ nõalõ

Võromaa rahvalaulust

Olli ütsik lats. Üles kasvi vanaimä man mõtsatalon. Luudus oll mu telekas, raamadu mu internet ja külälatsõ mu sõbra. Opõ umblõma, käsitüüd tegemä, saia küdsämä ja kürvitsät kiitmä. Pindrit maaha tegemä ja uibit jakkama. Kujodi ette, et kõrd elä hää mehega suurõn korgõ laega majan. Saa hulga latsi ja õdagu tii lauldõn käsitüüd ja puulpäävä õdagu tandsitas.

Olli mu nuurusõn võõra võimu all olõgi ao. Muud toona suurt tetä saaki es, ku latsi sünnütä. Ja näid hindä vaimun ja meelen kasvata. Uman keelen, umma ligimäst ni umma maad hoitma. Ja miä tuust kõgõst sai? Pääle tosinat aastakka nime poolõst umma riiki?

Rikkidõ vanõmbidõ latsõ istusõ baarin vai klubin. Näil omma ilosa rõiva, ollõpurk käepikendüses, mobiil tõõsõn käen ja uma raha. Ja maahajätedü, ütsigu, ei kinkalõ tähtsä olõva inemise tunnõ. Näide vanõmba tiinvä rahha. Kõrd aastagan käüdäs kongi vällämaal. Vast om elo parõmb eräkuulõ latsil? Vaivalt. Näid aja kõgõ kiirus takast. Lats pand ku orrav rattan muusigakoolist tandsutunni, tandsutunnist dõpuudoringi. Opp ja triin tunnõ kaupa. Vaivas hinnäst nii, et süämesõbra jaoski aigu ei olõ.

Üte latsõ kasusõ taad maad üleolõkiga kaema, tõisil soovitõdas lakja ilma linnada. Ja ku hulga om noid, kedä ei kasvatõdagi. Saias huupi ja jätetäs varra. Nuu toova ilma vahtsõt kõrratust mano. Ei elä näil esä immiga, kost nääki mõistva. Kangidõ ütsikide immi latsõ eläse umma toimõkat, a sakõstõ välläpäsemäldä vaesõvõitu ello.

Tuu, miä tulõ, om hullõmb ku para nätä. Mii aolugu kand mõrru villä. Latsi sünnüs veidü ja nuuki jääse varra vaesõslatsõs. Loe muinasjuttõ ja laula latsiga vannu ja muudsampi laulõ. Tii käsitüüd ni tandsi, oppa näid puiõga kõnõlõma. Ni looda, et nää kunagi umilõ latsilõ tuudsamma edesi andva.

Ja ku halv om mõtõlda, et vaesõlatsõ laulu omma parhilla inämbüse mii latsi laulu. A muinasjutõn saa ka vaenõlats siidihammõ, kuldvoki vai tuliverevä ninikese. Nii et egästütest saagu umalõ õnnõlõ hää sepp.